

Faiq Ələkbərli
*AMEA Fəlsəfə
Institutunun
aparıcı elmi işçisi,
dosent, fəlsəfə üzrə
fəlsəfə doktoru*

I Yazı

Quzey Azərbaycan xalqının Milli Azadlıq Hərəkatının fəlsəfəsinin inkişaf yollarını və başlıca xüsusiyyətlərini doğru, obyektiv şəkildə anlamaq, bu dövrün fəlsəfi problemlərini və inkişaf yollarını müəyyənləşdirmək tanınmış mütəfəkkirlərin təmsil olunduğu dini-fəlsəfi (idealist), ateist-marksist (materialist) təlimlərin, o cümlədən maarifçi, milli-demokrat və sosial-demokrat yönü siyasi-ideoloji, sosial-fəlsəfi cərəyanların mahiyyətini aşkar etmək üçün, sosial-siyasi və mədəni mühitin ümumi mənzərəsinə diqqət yetirmək zəruridir.

XX əsrin əvvəllərində Quzey Azərbaycanda sosial-siyasi vəziyyət belə idi ki, 1813 (Gülüstən) və 1828-ci illərdə (Türkmənçay) Qacarlar dövləti ilə bağladığı sülh müqavilələri əsasında Bütöv Azərbaycanın quzey ərazilərini Dərbənddən Astaraya, İrəvandan-Naxçıvandan Bakıya qədər işğal altında saxlayan çar Rusiyası mütləqiyyətçi idarəetmə sistemində uyğun olaraq ölkəmizi üç quberniya (Bakı, Yelizavaetpol və İrəvan) və bir dairə (Zaqatala) şəklində idarə edirdi. Heç bir zaman çar Rusiyasının müstəmləkəçiliyi ilə razılaşmayan quzey Azərbaycan türkləri də milli haqlarının bərpası uğrunda mübarizəni yeni bir mərhələyə daşımağa başlamışdılar. XX əsrin əvvəllərində Quzey Azərbaycan türkləri milli azadlıqlarını yenidən əldə etmək üçün bir neçə istiqamətdə iş aparırdılar: 1) Milli kapital ya da milli iqtisadiyyatın formalaşması, 2) Milli haqlar uğrunda mübarizə və Dövlət Dumasında Türk millət (Güney Qafqaz, o cümlədən Quzey Azərbaycan) vəkillərinin təmsilçiliyi, 3) Milli təşkilatlar və partiyaların yaranması, 4) Milli mətbuatın yenidən canlanması, 5) Milli məktəblərin çoxalması fonunda Türk dilində tədrisin inkişafı, 6) Milli ədəbiyyatın yeni mərhələyə qədəm qoyması və milli fəlsəfi fikrin təcəssümü.

Ötən 80-90 il ərzində çarizmin ortaya atdığı "parçala və hökm sür!" siyasətinin, eləcə də real şərtlərin nəticəsi olmalı idi ki, XX əsrin ilk illərində Türk ziyalılarından bir qismi Quzey Azərbaycanın gələcəyini konstitusiyalı ya da sosial-demokrat (marksist) Rusiya ilə, digər bir qismi isə "İslam birliyi" ya da "Türk birliyi" inancıyla Osmanlıyla birləşməkdə görürdülər. Xüsusilə də, 1905-ci il birinci Rusiya inqilabına qədər və inqilab illərində (1905-1907) Quzey Azərbaycan Türk ziyalıların qabaqcılları arasında İslamçılıqla Türkcülük (Osmanlıyla birləşmə) və sosial-demokratizm (Rusiyayla birləşmə) ideyaları daha geniş

yayılmışdır. Bu anlamda XX əsrin ilk on illiyində Quzey Azərbaycan türklərinin yeniləşməsi, inkişafı məsələsi böyük ölçüdə iki istiqamətli idi. Türk aydınlarından bir qismi xalqın yeniləşməsində ana prinsip kimi İslamçılıqla Türkcülüğü götürüb üzünü Osmanlı İmperiyasına tutduğu halda, digər bir qisim isə sosial-demokratizmi ya da liberal-demokratizmi qəbul edərək Rusiyanın tərkibində qalmağa üstünlük verirdilər. Həmin dövrdə ziyallıqlar arasında Qacarlarla birləşmək ya da müstəqillik ideyalarının tərəfdarları yetrincə deyildi.

Quzey Azərbaycanda milli fəlsəfi fikir aşağı-yuxarı məhz bu ideyaların əsaslandırılması, həmin ideyalar arasında oxşarlıqlar və

Azərbaycan Türk ziyalısının həmin ideyadan öz millətinin marağı və mənafeyi naminə xidmət etməsidir. Çünki həmin ideyalar fəlsəfi və ictimai fikrə də çox ciddi təsir göstərmişdir. Hər halda milli kapitaldan tutmuş milli təşkilatların yaranması, ya da milli mətbuatdan tutmuş Türk dilinin öz varlığını hansı formada ortaya qoyması biri-birilə bu və ya digər dərəcədə bağlı olmuşdur. Burada həmin məsələlərin (milli kapital, milli mətbuat, milli təşkilatlar) geniş izahına varmadan əsasən fəlsəfi və sosial-siyasi fikrə öz təsirini göstərmiş mühüm məqamlara nəzər yetirəcəyik.

XX əsrin əvvəllərində sosial-siyasi və mədəni proseslərin gedişinə ən ciddi təsir edən amillərdən

tinin əlində idi. Onlar "Rusiya imperiyasında neft sənayesinin bütün səhmdar kapitalarını 86 faizini və hasil edilən neftin 60 faizini öz nəzarəti altında saxlayırdı".³ Bakı neftində Türk kapitalını H.Z.Tağıyev, M.Nağıyev, M.Muxtarov təmsil edirdilər ki, 167 neft sənaye müəssisəsindən 49-u, yeni 29,3%-i onların himayəsində idi. Ancaq sayca çox görünsə də, neftin ümumi istehsal həcmində vəziyyət əcnəbi şirkətlərin xeyrinə dəyişirdi.

XIX əsrin sonundan başlayaraq Quzey Azərbaycanda iqtisadiyyatın xeyli dərəcədə yüksəlişi, xüsusilə neft sənayesinin inkişafı demografik artıma və şəhərlərin sürətlə inkişafına da öz təsirini göstərdi. Rusiya isə çalışırdı ki, iri və böyük şə-

matları, yaxud da əsgərlikdən, vergidən yayınmaq kimi məsələlərə görə siyahıyaalınmada iştirak etməyiblər. Bu səbəbdən Baharlı 1897-ci ildə Quzey Azərbaycan əhalisinin sayının 2.150.000 nəfər, 1917-ci ildə isə 2.861.862 nəfər olduğunu irəli sürmüşdür.⁵ Baharlı yazır: "Milli tərkibinə görə isə Azərbaycan əhalisi aşağıdakı qaydada bölünür: 1 milyon 9522 min, yaxud 68,2% müsəlman xalqları: Türklər - 1 milyon 696 min; tatlar - təxminən 70 min; avarlar - təxminən 50 min; ləzgilər - təxminən 50 min; kürdlər - təxminən 20 min; Dağıstanın xırda xalqları - təxminən 16 min; ermənilər - 622 min, yaxud 21,7%; ruslar və ukraynalılar - 214,9 min, yaxud 7,5%;g"⁶ Bu statistik məlu-

Quzey Azərbaycanda Milli Azadlıq Hərəkatının Türkcülük və Azərbaycançılıq fəlsəfəsi (1901-1920-ci illər)

matlar da bir daha təsdiq edir ki, hətta çarizmin əli ilə baş verən süni şəkildə köçürmələr belə Quzey Azərbaycan türklərinin dominantlığına təsir edə bilməmişdir.

XX əsrin əvvəllərində Yaponiya ilə müharibədə (1903-1904) məğlubiyətlə yanaşı dünya iqtisadi böhranından (1901-1903) qurtula bilməmək, milli azadlıq və fəhlə hərəkatlarının genişlənməsi çar Rusiyasını çətin vəziyyətə salmışdı. 1905-ci il yanvarın 9-da II Nikolayın minlərlə adamların ona ünvanlanmış şikayətləri dinləmək əvəzinə gülləborana tutması da problemi həll edə bilmədi.⁷ Çarizmin inqilabi hərəkatın qarşısını almaq, əhalinin diqqətini başqa istiqamətə yönəltmək üçün millətlərarası qırğından istifadə etdi. Belə ki, çar Rusiyası Quzey Azərbaycanda inqilabi-marksist və milli-demokratik cərəyanların güclənməsindən ehtiyat edərək Güney Qafqaz bölgəsində erməni-müsəlman münabəziyyəsinə (1905-1906-cı illər)

Heç bir zaman çar Rusiyasının müstəmləkəçiliyi ilə razılaşmayan quzey Azərbaycan türkləri də milli haqlarının bərpası uğrunda mübarizəni yeni bir mərhələyə daşımağa başlamışdılar.

XX əsrin əvvəllərində Quzey Azərbaycan türkləri milli azadlıqlarını yenidən əldə etmək üçün bir neçə istiqamətdə iş aparırdılar: 1) Milli kapital ya da milli iqtisadiyyatın formalaşması, 2) Milli haqlar uğrunda mübarizə və Dövlət Dumasında Türk millət (Güney Qafqaz, o cümlədən Quzey Azərbaycan) vəkillərinin təmsilçiliyi, 3) Milli təşkilatlar və partiyaların yaranması, 4) Milli mətbuatın yenidən canlanması, 5) Milli məktəblərin çoxalması fonunda Türk dilində tədrisin inkişafı, 6) Milli ədəbiyyatın yeni mərhələyə qədəm qoyması və milli fəlsəfi fikrin təcəssümü

birincisi, milli iqtisadiyyatın inkişafı və onun fonunda milli kapitalın xeyli dərəcədə özünü göstərməsi idi. İqtisadiyyatda, özəlliklə neft sənayesində milli sərmayənin formalaşması heç də asan baş vermirdi. Bakının neft sənayesində özünə yer edənər arasında yalnız işğalçı rus deyil, eyni zamanda ingilis, yəhudi, alman, isveç, erməni mənşəli neft maqnatları da var idi.

1-ci Dünya müharibəsi (1914-1918) ərəfəsində Abşeron-Bakı neft mədənlərində bütün Rusiya neftinin 80 faizə yaxını hasil edilirdi ki, onun 65 faizə qədəri altı əcnəbi zavodun payına düşürdü.² 1914-cü ildə Azərbaycanda neft sənayesi əsasən üç beynəlxalq inhisar – "Şell", "Nobel qardaşları" və "Rus baş neft şirkəti" ("Oyl") şirkə-

hərlərdə yerli türk əhalisinin sayı çoxalmasın, bu məqsədlə də qeyri-türklərin müxtəlif yollarla saylarını artırmağa çalışırdılar. Bunun da nəticəsində "Şəhər əsasnaməsi"ne uyğun olaraq şəhərin özünüidare orqanlarında əsas yeri türklər deyil ruslar, ermənilər və başqa yad millətlərin nümayəndələri tuturdular. 1900-cü ildə çarın verdiyi fərmana görə, Şəhər Dumasında yerlərin 50%-ni türklər tutmalı olsalar da, buna əməl olunmurdu.

Çar Rusiyasının 1897-ci ildə əhalini siyahıya alması məlumatına görə, Quzey Azərbaycanda (Zaqatala dairəsi nəzərə alınmaqla) 1.805.788 nəfər yaşayırmış. Bu statistik məlumata şübhə ilə yanaşan M.H.Baharlı yazırdı ki, əhalinin bezi üzvləri yaylaqda ol-

rəvac verdi. Bundan isə ən çox Quzey Azərbaycan türkləri, bütövlükdə Quzey Azərbaycan ərazisində yaşayan bütün müsəlmanlar əziyyət çəkirdilər.

1905-ci il fevralın 18-də çar II Nikolayın məcbur olaraq Dövlət Duması layihəsinin hazırlanmasına dair bəyanat verməsi Quzey Azərbaycanda da milli qüvvələri hərəkatə gətirdi. Türk ziyalılarından Ə.Topçubaşov, Ə.Ağayev, F.Vəzirov və başqaları 1905-ci ilin martın 15-də H.Tağıyevin evində toplaşaraq "Ümummilli haqq istəyi" layihəsini hazırladılar. Bu layihənin əsas məzmunu Rusiyada yaşayan müsəlmanlara da ruslarla eyni siyasi, hüquqi, mədəni, dini və iqtisadi haqların tanınmasından ibarət idi.